

Основица и облици зеленашења у Црној Гори и развитак зеленашког капитала у другој половини XIX вијека

Проучавајући грађу о привредном развоју Црне Горе у другој половини XIX вијека, пало нам је у очи да има велики број докумената који се односе на зеленашки капитал. То нам је дало повода да претпоставимо да је зеленашки капитал у Црној Гори био релативно јако развијен. Даље интересовање о овом проблему само је потврдило ову претпоставку, па зато и третирамо посебно овај проблем.

Овај напис нема претензију да исцрпи ово питање, да да потпуну анализу настанка и развоја зеленашког капитала, већ само да у главним цртама, за одређени период, да пресејек развоја зеленашког капитала и његовог утицаја на друштвене услове живота у Црној Гори. Али је потребно да бар у најкраћим цртама погледамо основе и услове који су омогућили појаву и развитак зеленашког капитала у Црној Гори, да видимо како се из зајмова развија новчани, односно зеленашки капитал.

Зеленашки капитал царује тада и тамо гдје је производња слабо развијена и гдје не могу, или споро долазе до изражаја они елементи капиталистичког друштва који управо негирају постојање зеленашког капитала. Али постојање зеленашког капитала ипак претпоставља извјесан степен економског развоја, т. ј. да бар један дио производа циркулише као роба и да се робна размјена врши посредством новца. Једном ријечју потребан је робно-новчани промет.

Црногорска привреда је омогућавала постојање и развитак зеленашког капитала. Постојање приватне својине — ситног сељачког посједа-минимално претварање вишка производа у робу и стално посредовање новца били су довољан основ за егзистенцију зеленашког капитала. Његов развој ићи ће упоредо са развојем робне производње, да би постигао свој врхунац (најмасовнији облик) у другој половини XIX вијека. Чињеница је да развој робне производње негира развој зеленашког капитала, али, иако је црногорска производња у XIX вијеку била „робнија“ од оне у XVII и XVIII вијеку, она у друштвеним размјерама није

никада добила карактер робне производње, она је остала натурална производња. Нијесу се били развили инструменти капиталистичког кредитирања, па је то условило да зеленашки капитал, поред трговачког, остане владајући облик капитала и да свом својом снагом утиче на друштвено-економски развитак.

Познато је да Црна Гора није имала свога новца,¹⁾ али то не значи да у Црној Гори није функционисао никакав новац. Кроз све вријеме имамо циркулацију страног новца (млетачки, турски, касније аустриски), и то већином, ако не искључиво, као злато и мање као сребро. До тог новца Црногорци су долазили путем различитих односа с иностранством: трговина, плате (напр. раније од Млетачке Републике), субвенције, разне помоћи и др. Ова инфилтрација стране валуте утицала је да се, углавном, размјена вршила посредством новца.²⁾

Када посматрамо робно-новчани промет у Црној Гори, не треба заборавити да је Црна Гора била окружена земљама са релативно врло развијеном робном производњом (Млетачка Република, Турска, Аустрија). Овај моменат је утолико више долази до изражаја што је сиромашна и једнострана црногорска привреда била оријентисана на њихова тржишта. Да би могао користити страно тржиште, Црногорац је морао продавати своје производе (рибу, месо, руј, млечне производе и др.). Све то је утицало на црногорску патријархалну привреду и, такорећи, од почетка разбијало њену затвореност. Наравно, тај процес, због слабих производних снага био је спор, али ипак је текао, развијао се на свој специфичан начин.

Често сретамо податке да Црногорци дугују млетачким и аустриским поданицима. Ова дуговања су потицала из различитих односа, а често су Црногорци узимали и новац на зајам. Али Црногорци се појављују, не само као дужници, већ и као повјериоци.³⁾ Истина, ово је резултат трговачких и других односа, а мање чисто новчаних односа-зајмова. Из неколико примјера које смо сретли да Црногорци дају новац на зајам иностраним поданицима, не би могли закључити да је то масовна појава. Но,

¹⁾ Први ковани црногорски новац („перпер“) уведен је 1906 год. (Педесет година на престолу Црне Горе, стр. 189).

²⁾ Ово не искључује непосредну размјену (трампу), али она није карактеристична.

³⁾ Батукин (?) са Цетиња се јавља као тужитељ пред судом противу Ива из Шпиљара због дуга (Државни архив у Котору, књ. 71, стр. 835, 1602 године); Ђуро Вукићевић, из Његуша, повјериоца је за 13 талијера Нику Денсулову (исто, књ. 76, стр. 315, год. 1611); Вернардо и Трифун — браћа из Прчања, изјављују да признају обавезу да исплате попу Ивану са Његуша 139 дуката у два obroка (исто, књ. 128, стр. 240, 28.II.1701 год.).

ипак, таквих случајева је постојало.⁴⁾ Многи документи јасно показују да је кроз XVII и XVIII вијек постојао новчани саобраћај између Црне Горе и Боке. Са каснијим развитком он ће постати интензивнији и попримиће масовнији облик.

Зajмови и дуговања нијесу се одвијали само с иностранством. Истовремено имамо развитак зајмова у самој Црној Гори, гдје се Црногорци појављују и као повјериоци и као дужници. Овакав однос, однос повјериоца и дужника, претпоставља извјесну имовинску диференцијацију, јер иначе он не би био могућ. Захваљујући већ извјесној издиференцираности, иако не потпуној и потпуно јасној, могли су у Црној Гори настати на једној страни повјериоци, а на другој дужници.

Камата је већ била фиксирана а то значи да је већ постојао новчани капитал који је био способан за акумулацију и који је већ акумулирао. Многи писмени уговори (сентенце) већ тачно одређују висину камате, а чим је фиксирана добит, онда је јасно да је то новац који акумулира, тј. новчани капитал, без обзира каква је и колика висина камате. Новчани капитал са своје стране утицао је и на саму имовинску диференцијацију. Зајмови су обезбјеђивани залогом (хипотека). Врло је ријетко да је дат неки зајам без икаквог покрића. Није риједак случај да зајмодавац присвоји заложено имање (најчешће земљу) због неиспуњавања дужникове обавезе у одређеном року.⁵⁾ Тако је зајмодавац присвајао имовину дужника која је била заложена, а чија је вриједност у сваком случају била већа од вриједности позајмљеног новца. Кредитна способност црногорског сељака у то доба била је врло мала тако да се тешко долазило до новца, па је због тога сељак морао доћи у ситуацију да својом заложеном имовином намири дуг. Иако није била одређена никаква камата, још не значи да зајмодавац није имао никакве користи од давања новца на зајам и да тај новац не носи особине зеленашког капитала. Карактеристичан облик хипотеке који се развио у Црној Гори омогућавао

⁴⁾ Из једне облигације од 4.II.1717 године види се да је владика Данило позајмио Антонију Мемо Ђири Ваћи 500 златних унгарах, и то „за једно годиште да не би платио ничесове добити“, а ако прође година да плати „годишњу добит свако годиште на разлог шест на стотину“. На исто ставља хипотеку „врху свијех мојезијех добарах“ („Записи“, књ. XVII, стр. 354).

⁵⁾ Поп Секула даје земљу за дуг: „И нађо се дужан владици Ручфиму 50 грошах и ја оставих кућу моју и по куће и виноград и баштину и млин и све, што се моје назива, најприје да наплати, дуг, што му сам дужан...“ (Тестаменат попа Секуле (1675), „Записи“, књ. XVII, стр. 218). Вуко Шпадијер уступа заложено земљу цркви зато што није могао повратити зајам од педесет гроша: „Паки же ва љето 1752 дође исти Вуко Марков Шпадијер у манастир... и моли нас, да му што придамо и да ни остане баштина у продано име... И тако остаде баштина црковна у вијек...“ („Записи“, књ. XIX, стр. 31).

је зајмодавцу убирање добити и без фиксирања камате.⁶⁾ Право коришћења заложене земље, у вријеме трајања зајма, стицао је зајмодавац и он је убирао фрут са исте. Вуко Шпадијер заложује је 1748 године земљу манастиру за 50 цекина с тим „... да (је) црква држи кâ и своје, докле подмиримо ове педесет цекинах, а кад ми цркви аспре дамо, да таде нама црква баштину пушти...“⁷⁾ Иво Јовов Мартиновић залаже земљу и кућу 1783 г. „с таквијем начином, ако би се опет вратио, да има цркви подмирит речене динаре, а црква њему његова добра...“⁸⁾ Поп Ђикан Хумац и брат му Јово (1825 г.) дају Петру I за 13 талијера зајма баштину „под залогом доклен Бог промисли да бисмо имали да вратимо; а када бисмо стигли господара с динаром и дали више речене аспре, да ни пушти нашу земљу...“⁹⁾

Значи, добит је убирана, а што се она овдје изражава у натури, то не мијења ствар. То нам само потврђује да се зеленашки капитал у Црној Гори пробијао кроз најразличитије форме, које на површини могу изгледати сасвим друкчије него што су у ствари. Примитивном начину привређивања одговарале су примитивне форме акумулирања капитала, а зеленашки капитал баш живи од примитивних услова. Оваква форма убирања добити и дјелања зеленашког капитала прикрива његов прави карактер, па чак може изгледати да је зајмодавац хуман, а зајам само услуга. Таквом изгледу у овој форми егзистенције зеленашког капитала доприноси и то што је он врло често потицао од цркве која је била обавијена ореолом хуманости и неприкосновености. Али, без обзира од кога је потицао овакав зајам, он је имао све особине зеленашког капитала и последице његовог дјелања једнако су тешке по дужника као и код развијеног облика зеленашења. Због тога не треба да нас завара овај појавни облик и форма дјелања зеленашког капитала. Ту и формална страна (недостатак фиксиране камате, рока, покрића и др.) скрива праву суштину и намјену новчаног капитала, али му не онемогућава његову зеленашку активност. Овај формални недостатак зеленашки капитал дјелимично отклања у току даљег свог развоја, и он се све више афирмише у чистом облику. Али, стари облици ће и даље постојати, јер је неизграђени систем законодавства то омогућавао.

Врло рано се почела узимати камата. Она се уносила у писмене уговоре и одређивала у сваком конкретном случају. Да је постојала и похлепа за новцем, коју развија баш зелена-

⁶⁾ Скоро све сентенције од зајмова, из XVII и XVIII вијека, као и касније, имају покриће на земљу — с тим да се она зајмопримцу „врати“ кад измири свој дуг („Записи“; књ. XVII, стр. 290, 291; књ. XIX, стр. 35, 97, 160).

⁷⁾ „Записи“, књ. XIX, стр. 31.

⁸⁾ Исто, стр. 39.

⁹⁾ „Записи“, књ. XVI, стр. 312.

пштво, говори и једно писмо владике Данила Паштровићима почетком XVIII вијека. За њега је „идол среброљубља“ један од препрека народног благостања и напретка.¹⁰⁾ Нешто касније (1728 г.) владика Данило говори о томе како појединци деру сиротињу: „... ма онизи који су зли нити признају заповиједи Божије, ни с(ве)то крштење, него деру сиромаше...“¹¹⁾ Ови подаци јасно говоре да је и зеленаштво почетком XVIII вијека било прилично развијено и да се његово дјејство одражавало на друштвени живот.

Видјели смо раније да је код појединих зајмова била одређена камата. Касније то све више сретамо. 1757 г. Илија Беровић је узео на зајам 10 цекина у злату од духовника Руфима — „ово се разумије на добит, да му плаћам по 100 десет, долази на десет 1...“¹²⁾ Имамо случајева да је камата одређивана у натури. Тако „... даде Марко Вукосавов Марку Јова Ђурића три цекина врх гона баштине на Гребен и на цекин по багаш ченице (пшенице). Ако му фали добићу да пође на баштину да је убере и да је не пушта докле му аспре да...“¹³⁾ Овдје се добит појављује у натуралном облику са потпуним обезбјеђењем у случају неизвршења обавезе од стране дужника.

Ови и још неколико докумената доказују да је током XVIII в. постојало повољно тло за егзистенцију зеленашког капитала, да се он тада почео развијати и да се развио до извјесног степена. То истовремено показује да је на већ створеној друштвено-економској основи (у току XVIII в.) зеленашки капитал у XIX в. могао узети шири размах. Тај пут зеленашког капитала био је врло спор, али и сигуран да би у другој половини XIX в. загосподарио црногорском привредом. Зато и обраћамо пажњу баш на тај период, период када је зеленашки капитал, поред трговачког, постао господарећи и када је продро у све поре друштвеног живота.

Деветнаести вијек, захваљујући повећаном робно-новчаном саобраћају омогућио је већу акумулацију уопште, а самим тим и већу акумулацију зеленашког капитала. Новац који је стечен било на који начин (трговина, закуп, плате и др.) даван је на зајам и на тај начин претваран у зајмовни капитал. Са повећаним

¹⁰⁾ „... него, драга браћо, нема се кому овамо писат, зашто имају овамо три идола: један идол прељубодјејаније, други идол среброљубије, трећи идол грабљеније и крвопролитије, и докле се гођ која грана не отсијече оввијема идолима, не може бити мира ни љубови помеђу народи...“ (Из писма вл. Данила паштровским главарима 2-VII-1713 г. „Историски записи“, књ. VIII, стр. 339.

¹¹⁾ Арх. Истор. института, исписи из Задар. арх., акти изван. провидура 1727—1729. XLVI.

¹²⁾ „Записи“, књ. XIX, стр. 162.

¹³⁾ Држ. арх. Цетиње, сентенција од 1.XII.1788 г., фасц. откупљених докумената породице Вукосавовића.

акумулирањем повећава се и број лица која дају новац на зајам и вуку камату. Треба разликовати оне који стално дају новац на зајам од оних који су тренутно дошли до новца, па га, да не би лежао, дају под интерес. Истина, њихов новац дјелује као зеленашки капитал, иако власници нијесу прави зеленаши. Већ створени односи повјериоца и дужника, устаљена појава наплаћивања камате, гони их на то да дају новац на зајам.

Одређивање камате у првој половини XIX в. редовна је појава, премда је камата различита. Навешћемо само неколико примјера: Иво Попов пише Петру I 1808 г. „поради 20 цекинах златнијех“ што му „је узајмио владика његовом руком, а Бело 40“, и каже: „... Белове 40 вратио сам и на ове четрдесет дао добит...“¹⁴⁾ Кнежевићи су дужни (1819) унуцима Матана Јовова свега цекина 23... „и на сваки да дају на годиште по грош добити...“¹⁵⁾ Колика је била висина камате и како су се односили поједини повјериоци према дужницима, показује једно писмо упућено Петру I. Тражећи од Петра I да му врати позајмљене 280 цекина неки повјерилац пише: „Ја добит не дигох, но на стару ка и вазде, а поп Никовић самотрећи на три цекина четврти и колач...“ Висока добит коју су узимали главари утицала је да и други то раде и да немилосрдно гуле своје дужнике. Исти наставља: „...лак се уз њих сваки помами, а моји дужници мени рекоше: „Ми смо тебе, попе, заборавили, подмиrowали смо крвнике, којизи ни наше месо изједоше, а голе кости остадоше!“¹⁶⁾ Да су зеленашки заиста вршили експлоатацију, показују нам и неки примјери прекомјерно високе камате.

Није риједак случај да зеленашки узимају „пару на пару“, тј. да је висина камате 100%. Петар I је позајмио новац од цркве светога Луке уз „камбијалу“ са каматом од 100%.¹⁷⁾ У једној сентеници војводе Богдана Вукосавовића од 21.VI.1817 год. стоји: „И даде војвода Богдан четири цекина мнетачк(и)г, вер онога по зграде, да му да за годину Белан осам цекина мнетачкије. Кад се напуни година ако фали Белан на рок и не донесе осам цекина мнетачкије да је и оно по ње у продано име и вјечни вијек за двадесет талјера...“ На дну истог документа додато је другом руком: „За ово по зграде на рок не донесе аспре, но даде ово по

¹⁴⁾ „Записи“, књ. XIX, стр. 367.

¹⁵⁾ Исто, књ. XX — стр. 99.

¹⁶⁾ Исто књ. XXIV, стр. 379. (У Црној Гори постојао је обичај да се дају дарови приликом давања зајма или неког другог акта купо-продаје. Такви обичаји укинати су тек 1874 године наредбом Црногорског сената: „На многим мјестима у нашој држави обичај је доносити дарове и колаче кад се хоће зајам да учини, кад се интерес полаже и кад се главница враћа... с тога вам се наређује да настојите најстрожије да се тај обичај у поменутих случајевима сасвим укине...“ — „Зборн. суд. зак. наредби... за краљевину Црну Гору, књ. II, стр. 63.

¹⁷⁾ Писмо Орловићу 5 јула 1818, Арх. Ист. института, исписи из Задарског архива. Владичина писма 1807—1818 године.

зграде кои он приво...“¹⁸). Тако је зеленаш, на бази високих камата, упропашћавао ситног сељака и на његов рачун увећавао своју имовину и свој капитал. У неким случајевима добит је расла толико да је превазилазила величину главнице. Петар I се жали, 5 јула 1818 године Орловићу како му траже „... прекомјерну добит коју мислим закони не дозвољају, што би добит превасходила главницу.“¹⁹) Да је зеленашки капитал и са формалне стране већ у многом био развијен, потврђује нам и то што сријетамо случајева гдје је камата била изражена у процентима. Никола Петровић, из Ераковића, дужан је од зајма Вицку Николићу 18 талијера још од 1811 год. и обавезан је дати „годишњу фајду од десет по сто...“²⁰) У неким случајевима узима се „пара на пару“ ако се дуг не врати у одређеном року (то је било врло често): „...ако то на исти вишеречени рок не подмири талира четири и фанцике четири да дамо талијера осам.“²¹) Ако дуг није враћен на означени рок, дешавало се, иако Законик Петра I то није дозвољавао, да повјерилац сам одузме имање и на тај начин намири дуг. Кнезу Ђеклићком дужан је 12 талијера неки Јоко Ђетковић, из Ораховца, па му је кнез однио неке „вјешчи“ да се намири.²²) Али намир дуга најчешће је ишао преко суда, уколико није из самог уговора проистицало да повјерилац може, у случају неизвршења обавезе, присвајати сам заложену имовину.

Познато је да су најприје односи повјериоца и дужника, као и други односи, регулисани обичајима. Све већи развитак новчаних односа нужно је наметао њихово регулисање путем закона. Већ први правни прописи регулишу и однос повјериоца и дужника. Тако, Законик општи црногорски и брдски (1798) чланом 16 регулише дугове. Живи саобраћај са Боком условио је да су постојала многа дуговања и потраживања, а која су често проузроковала сукобе и многе незгоде између Црногораца и Бокеља. Приликом једног уговора Петра I са француским гувернерством у Боки 1812 г., једном тачком се регулишу и дугови. Члан 17 говори о томе „да ће гувернерство дугове, који су проузроковали крвава обрачунавања само исплатити, без интервенције суда.“²³) Законик Петра I не регулише, нити ограничава, зеленашење, већ дуговања уопште, али зато тачно одређује да се самовољно не смије вршити накнада и да нико не може „сам да узима ништа, без руке суда“. Петар II је пошао даље, он не само што

¹⁸) Држ. архив—Цетиње, фасц. откупљених докумената породице Вукосавовића, сентенција од 21 јуна 1817 г.

¹⁹) Писмо Петра I Орловићу — наведено у прим. 17.

²⁰) Арх. одјељење Држ. музеја Цетиње — Петар I, фасц. 14.XII.1821 г.

²¹) Арх. Ист. института Цетиње, списи из Богшићеве библ., спис: XV, 15, Грађа из Црне Горе.

²²) Писмо Пајтонија од 18.X.1825 г., Арх. одјељење Држ. музеја Цетиње, фасц. 1825.

²³) „Банкарство“, бр. 7, 1929, стр. 294

регулише дугове и услове давања новца на зајам, већ ограничава камату на 6%, а предвиђа репресалије према оним који буду прекршили ову одредбу, јер прекомјерна добит „разура народ... и у велику несрећу меће.“²⁴⁾ Друго је питање да ли је читав владајући слој био заинтересован за досљедно спровођење овога члана и да ли је он примјенљиван у потпуности. Тестаменти Тома Маркова и Пера Томова довољно показују, поред осталог, како је зеленаштво имало масовни карактер и како се главарски слој богатио путем зеленаштва.²⁵⁾ А таквих података има још. Неки анонимни зеленаш извршио је 1833 године попис својих дужника“), други је исписао дужнике за укупно 1500 цекина,²⁷⁾ итд. Не само што је зеленаштво било јако развијено, већ и камата је била много већа од 6%. Илија Јовов је узео од попа Стефана 17 талијера уз камату по цванцику на талијер (до Ивандана).²⁸⁾ То је више од 16% на годину. Овдје је рок краћи па интерес износи много више. Како је владало зеленаштво и како се главарски слој богатио и давио народ за вријеме Петра II, казује нам једно писмо Вука Поповића-Вуку Караџићу 1852 год. Ево како он говори о црногорским старјешинама са доласком књаза Данила на власт: „Чујући за ово и за неке бездушне старјешине, како су сад с објешеним брцима умукли, и са свијем у образу потамљели, што им нема више да сами рукују и тргују с благом црногорским; да с каматом даве јадне сиромаше, и за себе да граде куле. — да шетају по бијелом свијету, и...“ Период владавине Петра II омогућио је једном дијелу главарског слоја да трговином и зеленаштвом нагомила своја богатства. Вук наставља: „Перо (Томов — М. Ђ.) Његов стрико вели: За 10 годинах мојем аспрама могу у Црној Гори суд држати. И зет његов сердар цуцки овако исто говори, а и сердар баички закочио је нешто да може господовати, и по свијема многи су се успрчили, и ово су сви они, што су с Пером заједно кашу мијешали.“²⁹⁾ Зар је потребан неки други суд о главарском слоју у Црној Гори, њиховом начину бога-

²⁴⁾ Због тога што непосредно регулише дуговинско-зеленашке односе наводимо члан 7 „Закона отачества“ у цјелини: „Савки, кои дае у зајам динаре, да има учинит книгу оли рецевуду, у коју би написано било колико е каведала и какву добит узима, и да се на книгу подишцу два свједока, кои су виђели када се паре заимају, и да нико више не смие добити узимати нако на сто цекина шест цекинах, а ако ли би ко више од шест цекинах на сто узео и по суду се очитуе, то вас та каведал да се има узети у народију касу и обадва нека штеди, а кои е заима тако и тога кои е паре узима у зајам мелнут у тамницу на двије неђеље, зашто е познато, да велика добит разура народ ништи сву трговину и сам народ мути и у велику несрећу меће, тако да и сама вјера међу народом се губи, зашто велика добит и сам каведал упропасти.“ (Др. Стан. Боровски—Закони отачества 1833 год.).

²⁵⁾ Р. Ј. Драгићевић — Чланци о Његошу, стр. 12.

²⁶⁾ Арх. одјелење Држ. музеја — Цетиње, фасц. 1833 г.

²⁷⁾ Исто 21. VII. 1853.

²⁸⁾ Исто I.IV.1845.

²⁹⁾ „Вукова преписка“, књ. VII, писмо В. Поповића од 9. II. 1852 г.

ћења и њиховом изразито зеленашком односу према народу? Ако су се хтјели богатити, морали су бити трговци или зеленаши, или једно и друго истовремено. Зеленашко-трговачки слој израстао је и развио се за вријеме владавине Петра II у једну за црногорске размјере јаку економску снагу. Промјеном владавине јачаће овај или онај слој, ова или она струја у слоју, али трговачки и зеленашки слој остаје и богати се у све већим размјерама. Зато за наше посматрање није важно да ли је побиједила струја Пера Томова или војводе Мирка, јер зеленаштво остаје па ма ко дошао на власт. Ту је питање до којег степена је једна или друга владајућа струја ограничавала, и „ограничила“ зеленаштво.

Камата коју је одредио „Законик отечества“ од 1833 год. (6%) била је одвећ ниска да би задовољила зеленашке апетите. Због тога она и није много поштована, а није ни примјењивана. Закоником од 1855 год. камата је повећана, али Законик изричито прописује да се „не смије већа добит од двадесет динара на талијер узети“.³⁰⁾ Прекршај овога повлачио је за собом губитак главнице: „... који ли би већу добит узео, узео му се сва она главница, коју би на добит дао и та главница има се како и друга глоба ставити у општу народну касу“.³¹⁾ Са каматом од 16,67% није се могао задовољити зеленаш, али она је бар донекле, претстављала компромисно рјешење интереса и дужника и повјериоца. На бази овако високе камате капитал је могао акумулирати а за дужника је била ипак умјерена према оном „пара на пару“ што су узимали зеленаши.

Са Законом од 1833 г. и 1855 г. постигао се и један неопходан услов за нормалан однос повјериоца и дужника, а то је — правна сигурност. И један и други закон одређују да се приликом сваког зајма мора „учинит књига пред два свједока“, и да се тако учињен уговор обавезно мора извршити. Према томе, ако је црногорско законодавство са једне стране ограничавало дјелатност зеленашког капитала, оно га је правно обезбјеђивало с друге стране и више није било потребно да се зајам даје само „сигурним“ људима, јер се зајмодавац могао ослонити на Закон. Да ли су Законници од 1833 и 1855 г. били зепрека развитка зеленашког капитала, показаће нам његов даљи развитак у другој половини XIX вијека.

Ми смо проучили у Државном архиву и архиви Државног музеја на Цетињу велики број докумената који се односе на развитак зеленашког капитала у другој половини XIX в. Из њих се види да се зеленашки капитал испољавао у разним формама,

³⁰⁾ Путем многих докумената утврдили смо да је у то вријеме талијер имао 120 динара, па је према томе камата износила 16,67%. Што значи да је повећана у односу на 1833 годину више од 10%.

³¹⁾ Зборник суд. закона, наредби и прописа за краљев. Ц. Г., књ. II, стр. 54. — Законик Данила Првог (чл. 90).

да је достигао високи степен развитка и да је његово дјејство на црногорске друштвене услове било дубоко. Архива црногорског Сената скоро би била довољна да каже све о зеленашком капиталу у Црној Гори. Сваки случај се понавља кроз велики број докумената па ћемо зато узимати само оно што је карактеристично за зеленашки капитал и што је била општа појава.

Камата коју је одредио Законик Данила I (16—17%) задржала се и у првим годинама владавине књаза Николе I³²). Ова камата је остала до 1 јануара 1882 године, када је наредбом о смањењу добити Министарства финансија камата утврђена на 10%. Имовински законик (1888) је усвојио ову висину камате, с тим да се „обична законска добит“ сматра 8%, а да добит не смије бити већа од 10% (чл. 262).

Даљим развитком црногорске привреде развија се и зеленашки капитал. Неколико елемената је утицало да зеленашки капитал тек у другој половини XIX в. добије свој прави замах и да поприми најмасовнији облик. Прије свега, имовинска диференцијација сада је била далеко јаснија. Акумулација капитала у току XVIII и првој половини XIX в. увећала је индивидуалне капитале трговачко-зеленашког слоја, који се по својој економској снази видно уздизао у црногорском друштву. Акумулација капитала се вршила не само путем зеленашења него и путем трговине и другим средствима (не треба заборавити да се овај слој уздизао стално уз помоћ државе). Тај увећани капитал, без обзира на који начин се оплодио, постао је мобилан за акумулацију путем камате. Једном ријечју, у другој половини XIX вијека, имамо апсолутно и релативно већу масу слободног капитала, слободног за саобраћај у виду новчаног зајма. Правна сигурност, као што смо видјели, била је за повјериоца много повољнија него раније. Самим развитком расле су и потребе за новцем и црногорски сељак имао је све више обавеза које је морао исплатити у новцу. Новим разрезом, сељак је морао тачно у одређено вријеме платити порез, а ако није имао новца, он га је морао позајмити (да не спомињемо друге околности: ратове, болести, глобе и друго). Сами робно-новчани промет имао је сада више посредника којима је такође био потребан новац и који су га узимали на зајам. Ненормални процес репродукције ситног сељачког посједа такође је гонио сељака на узимање новца на зајам. Све то, као и многе друге околности, довело је до тога да је зеленашење у другој половини XIX вијека добило најмасовнији облик. Не-

³²) Сенат је ту камату сматрао важећом, па наређује 1870 године Зарији Бакићу да пошаље 500 гроша „и на њих од онден до данас добит по једну цванцику на талијер“. (Држ. архив—Цет. Правит. сенат, фасц. I, Наредба од 2. VI. 1870 год.). Сенат наређује капетану Раду Ђуровићу да приведе Радоја Николића да измири дуг Симона Маркова „у суми 113 талијера и двије цван. и на њих добит за годину једну цванцику на талијер“. (Исто Наредба Сената од 18.X.1874 год.)

колико примјера које ћемо навести најбоље то потврђују. У једном „протоколу“ налазимо дужнике Ђурашковића од 1866—1867 год. Ђурашковићи потражују од 76 дужника износ од 2.690 талијера, (има неколико већих дугова: Зеко Гашов 231 талијер, Филип Мали 348 талијера, Мило Андријин Ђурашковић 127 талијера итд.).³³⁾ Јевто Николин пише Сенату да су браћа Ђетковић дужни 270 талијера десетини разних повјерилаца (наводи имена и износ појединих повјерилаца).³⁴⁾ Из тестаментa Савића Милова Прелевића види се да је дуговао талијера 167 дванаесторици повјерилаца, а да је потраживао од 14 дужника 269 талијера.³⁵⁾ Лука Мусин дугује дванаесторици повјерилаца у све 854 и по талијера. Из протокола од „имућа“ Филипа Савова Дрецуна види се да је дуговао десетини људи у све талијера 1031 (има их још којима није означен износ, а њему је дуговало 17 дужника у све талијера 194 и 3 цванџике. Нико Перов дугује 23-ци повјерилаца. Продаје се имање Ђепана Стојанова за накнаду дужника којих има 32 итд. Узели смо само неколика примјера гдје један дужник има више повјерилаца, или гдје један повјерилац даје зајам на више мјеста, јер овакви примјери најочитије говоре како се био развио зеленашки капитал. Колики је размјер добио зеленашки капитал, говори и чињеница што се у архиви Сената више од једне трећине докумената у години 1872—1876 односи на разна дуговања и потраживања, а ти документи су заиста многобројни.

Видјели смо да се зеленаш тешко могао задовољити каматном стопом коју закон одређује. Но, ма колико била висока законска стопа, зеленаш неће бити њом задовољан и наћи ће средства да је изигра. Камата од 16%, која је важила до 1882 године³⁶⁾, и те како омогућава акумулацију капитала, па ипак је малена за апетит зеленаша. И поред поштрене државне контроле зеленaши су узимали већу камату. Како су зеленaши користили невољу сељака и како су поступали, показује нам једна жалба Рама Милованова Мијушковића и Новице Станова Ђуровића књазу Николи: „Са стидом и са страхом великијем усуђујем се жалити вашој свјетлости како ми узе Бајо Рогановић на четири талијера два талијера добити за годину. Ову добит узео ми је и

³³⁾ Држ. архив — Цетиње, Прав. сенат. фасц. I, 1869 (Протокол од 1866/7).

³⁴⁾ Исто, фасц. I, 1872-акта.

³⁵⁾ Исто фасц. I, 18.XI.1875 г.

³⁶⁾ „... од 1 јануара 1882 год. смањује се добит мјесто што се давало шеснаест тал. и четири цванџике на стопину талијера главнице, посад ће се за годину десет талијера добити давати у каквом су новцу главне у таквом и добит мора се плаћати. Досадање паре те су на добит до 1 јануара треба да се плати добит на њих по старој добити. А од 1 јануара у будуће по овој новој установи.“ (Збср. суд. закона, наредби и пр. за краљ. Ц. Г. стр. 105).

зајми ми исти Бајо Рогановић 33 талијера па ја немах да му дам на речени дан а остави ми их Бајо на жито 100 багаша за 33 талијера. Иште ми сада свега 75 талијера. Исто кад и Бајо зајмио ми је Ђока попов (претпостављамо да је ово поп Ђока Мијушковић — М. Ђ.) 44 талијера и не мога да му их дам на речени дан, остави ми их на жито и узео ми је за оне 44 талијера 94 талијера... а сва баштина лани родила ми је 100 багаша. Они знаваху е ја немам толико жита, но ме пригнаше и преварише а исти Андрија попов узео ми је зашто ми је извадио из Матановића 300 талијера по врху 10 талијера, а узео ми је Ђока од Тројичинадне до на неђељу по Петровудне на 12 талијера 12 цванцика. А исти Ђока ове године узео ми је од Петровадне до Василевадне на 36 талијера 36 цванцика. А како узе Ђока Новици Стеванову на 6 талијера за годину добити 3 талијера, а исти Андрија попов узе Мурату Драгову од Василевадне до Бурђевадне на 4 талијера 4 цванцике...³⁷⁾ Овдје је камата већа и од 100%, а не само од законске камате. Узимање овако високе камате типично је за овај период у Црној Гори. Имамо случајева гдје је камата узимана и преко 200%. Јован Вукотић пише Сенату за неки дуг што су дужни кћери Радована Турова: „... у Пека Павловића било је од истих пара главе 12 талијера, а он му иште 28 добити. Ја сам говорио да их да...“³⁸⁾ Риједак је случај да се неки зеленаш задовољио законском каматом сем ако га је закон на то принудио. Ова појава убирања прекомјерне добити толико је била распрострањена да је држава била принуђена да предузме извјесне кораке. Децембра 1874 године Сенат даје налог попу Милуту Перуновићу „да обиде свако племе црногорско и потражи све оне каматаше који су своје новце на вишу добит давали него ли је прописато у 90-ом чл. Законика блаженопочившег кнеза Данила I и то рачунајући од године 1860.“ Који би се нашао узимана му је главница, а у ове „спадају само онизи који су више од једне цванцике на један талијер узимали... за једну годину“. Наишли смо на свега неколико извјештаја попа Милута из којих се види да је врло често узимана камата не само већа од законске него већа и од 100%. Тешко да би се могли пронаћи сви случајеви, па да је пошла и већа комисија, а не један човек. Случајеви узимања прекомјерне камате нијесу били изузеци, нарочито они који су давати на краћи рок и без писменог уговарања. Законски је било забрањено узимање добити на добит, али то се изигравало. Поп Ђока је то лако свршавао. Он једноставно добит сваке године стави у главницу и тиме је сваки за-

³⁷⁾ Исто, фасц. I, 1874 — акта.

³⁸⁾ Исто, бр. 222, 1875 — акта.

кон задовољен, јер се више не узима добит на добит него на главницу.³⁹⁾

Као и раније, и у другој половини XIX вијека камата се често узима у натуралном облику. Такво убирање изигравало је законску камату, јер је далеко била већа ако се узимала у натуралном виду. Новац се давао на зајам с обавезом дужника да дуг врати приликом жетве или узимањем стоке и др. Зато Министарство унутрашњих дјела својом наредбом 1883 г. забрањује „свако унапријед новчано давање на браве, вуну, уље, вино и необрата жита...“⁴⁰⁾. Како су зеленаши користили ову форму зајмова и како се она одражавала на дужнике, најбоље нам свједочи једна наредба Сената из 1875 г. Наредба се односи на начин уговарања и обавезу прављења облигације уз знање суда: „... зашто досле су давали ко је имао вола, краву, козу дупло више но је вредило, сирوماха невоља нагонила те је узимао на примјер вола за 20 талијера, а исти дан продао га за 10 тал., исто тако сиромах узима земље по 10 талијера или винограда (а ће се могло по толико родити за једну годину). Исти таки сиромаси су узимали паре врх жита, обећавали су да ће га намирити са житом од 4—5 багаша, род случи се да сиромах жита нема и тако је био принуђен сиромах чојек. да плати пару на пару. Зато по данас не смије бити такве трговине...“⁴¹⁾.

Ово јасно показује како је зеленашки капитал користио разне форме и како је изигравао закон. Да би се зеленаш сасвим обезбиједио, он је морао учињети облигацију, у којој је морала бити назначена законска каматна стопа, па је и то требало изиграти. Посланик Вулетић наводи један примјер да је један сељак из околине Нижкића потписао мјеницу на 160 талијера, а стварно је примио само 100 талијера.

Из свега се види да дјелатност зеленашког капитала држава није могла ограничити ни спријечити његов развитак. Спутати зеленашки капитал није било могуће и због тога што је сама друштвено-економска основа била најбоља гаранција његове егзистенције. Капиталистички елементи који су се развијали у Црној Гори били су толико слаби да никада нијесу озбиљно угрозили његову водећу улогу у црногорској привреди. А ако зеленашки капитал није био уздрман од капиталистичких елемената, који су се развијали и на бази самог зеленашког капитала, онда никакви законски прописи и законом одређене каматне стопе не могу спријечити његову дјелатност и измијенити његово дјејство. Због тога то не би требало да нас наведе на за-

³⁹⁾ Поп Ђока се правда Сенату да није велики зеленаш: „... а лани јесмо метнули добит, око 50 тал. у главне ... и зато што сам кад добит метнуо у главне одмакли смо рок Васиљевдан...“ (Исто 18 јануара 1875, бр. 165).

⁴⁰⁾ Збор. суд. зак. проп. и нар. за кр. Ц. Г., књ. II, стр. 127.

⁴¹⁾ Држ. архив — Цетиње, Прав. сенат, фасц. 1874— акта бр. 274.

кључак: да је зеленашење мање зато што је званична камата нижа (напр. 1855 16—17%, а 1888 8—10%). Напротив, у Црној Гори зеленаштво се развијало и расло упоредо и упркос паду званичне каматне стопе. На такав закључак наводи нас сва грађа до које смо дошли. Тачно је да су мјере које је држава предузимала за ограничавање зеленаша највеће у другој половини XIX вијека, али је зеленашка активност била најинтензивнија баш у том периоду. И друге околности су утицале да је држава тако интервенисала. Ненормална репродукција ситног сељачког посједа неминовно је бацала црногорског сељака у наручје зеленаша. Сељак је да би одржао своју егзистенцију морао пристати на услове које му намеће зеленаш не водећи рачуна о законским прописима. Ако се хтио спасити, он је морао поћи зеленашу, јер то је био једини зајмодавац.

Платежне могућности црногорског сељака биле су врло мале. Његово привређивање, и под нормалним условима, није му обезбјеђивало сигурну егзистенцију преко читаве године. Да би набавио потребна средства за живот, сељак је морао узимати робу на вересију. Трговцу није било свеједно да ли ће робу продати у готову или на привремено одложено плаћање — „вересију“. Ту је постојао ризик губљења продате робе. Зато је трговац гледао бар донекле да умањи тај ризик и да компензира „услугу“ коју он чини ономе коме је дао робу на кредит. Зато што је роба давата на вересију, прије свега, продавана је по вишим цијенама него за готово. Тиме се увећавао трговачки профит. Али то није било довољно. Износ новца за који је купљена роба није више фигурирао као обични трговачки дуг, већ је вукао камату као и сваки други новчани зајам. Самим тим, код овакве вересије (а она је била најраспрострањенија) трговачки капитал у свом даљем кретању функционише као зајмовни, односно као зеленашки капитал. Тако је трговац убирао: нормални трговачки профит, плус увећани дио профита зато што даје на вересију и плус зеленашку добит од дана куповине до рока плаћања. Тако високи профити који су убирали трговци донекле објашњава онако брзи пораст трговачког капитала у Црној Гори. Поред осталог то је утицало да се врши прелив капитала у корист трговачког капитала, да се повећа, не само трговачки капитал уопште, већ и број индивидуалних трговачких капитала.

Какве је размјере био узео овај облик зеленашења, најбоље говори једно писмо попа Риста Бошковића Сенату од 9.VII.1874 г.: „... Сад да ве питам за дугове народске који нијесу мали него вељи, трговине дробњачке и морачке и даље друге којој су људи узели у вересију и ваде им прошле. Раздали месо и чапре по народу. Ту није сума мало пара. Друго је есап (есап-М. Ђ.) трговачки.. (та је) роба по народу продата. Треће, крчмарски дуг што је народ изио и попио. Четврто, од Нове године и паре и жито које су

људи давали и томе су ваде прошле. Пето, добит на паре које се нијесу додале што је остало од јесени... а за ово вишеименовано сада је пријенуло једно другоме за грло, а нама највише. Ми смо кћели да се обраћамо на именоване пољаке. По селима жито осјекли... како могу трговцима паре испадат, но има толико кућа које немају без баштине ничеса. Но моја мисао је била на такве људе да се људи скупе па што кога дође, а житом мирити да му неће ни сјемена остати па онда ето им пашапорт ко не може да живи па нека иде у свијет"...⁴²⁾). Кроз мјесец дана поп Ристо пише да је иста ситуација: „Све једно другом очи вади за дугове.“ Слично је и у другим крајевима. Сенат 1876 г. наредује Јагошу Радовићу да намирује „добит на паре од трговине“.

Да би ублажила посљедице које су долазиле од таквих дугова, држава је појединим мјерама дјелимично ограничавала и ову форму зеленашења. Наредбом Великог суда из 1882 г. „дугови дани на крчмама за вино и ракију, кафу и биру, неће се преко судова мирити“.⁴³⁾ Министарство унутрашњих дјела 1888 г. проширује ову наредбу на све споредне артикле („излишни еспап“). Узрок овим наредбама је то што „ти туђи незапрешни еспапи и прећерана раскошност у нашем мушком и женском оделу највише народ задужују и од штедње га одвраћају“. Слична наредба се понавља и 1895 г. Овакве наредбе су имале више васпитни значај него што су претстављале стварну помоћ дужнику. Исте наредбе одређено издвајају основне прехранбене и друге артикле који се искључују и не падају под удар ове наредбе. Због тога овакве мјере претстављале су само незнатно ограничење у односу на оно како се кретала вересија у Црној Гори. Трговцу-зеленашу било је остављено да може давати робу на вересију у свим основним артиклима, то јест баш оно што је сељак морао узимати. Зато је дјејство оваквих мјера било слабо и није ометало трговца-зеленаша у његовој активности. У 1874 г. била је забрањена наплата основног дуга (главнице) до Митрова дана, али је била дозвољена наплата дуга „од трговине“. Ако узмемо све мјере које је држава предузимала и посматрамо их у цјелини, онда се види да држава није ни покушала да радикално ријешити проблем зеленаштва. Све што је чинила није могло спријечити зеленаша, премда је понегдје био окрњен његов интерес.

Да ли је држава и могла ограничити зеленашки слој када је том слоју припадао највећи број главара? Она је незајажљиви апетит главара сводила на умјеренији степен али није настојала да га сасвим спријечи. Предност главара-зеленаша била је у томе што су они свој положај користили и на тај начин се лакше

⁴²⁾ Држ. архив Цетинје, Прав. сенат, фасц. I писмо попа Риста Бошковића Сенату од 9. VII. 1874 год.

⁴³⁾ Збор. суд. закона, наредба и прописа за краљевину Црну Гору, књ. II, стр. 119.

богатили. Док је „обични“ зеленаш морао (бар на изглед) задовољити законске прописе, главар то није морао, њему је било дозвољено да изигра законе, ако је то било у његовом интересу. Док је обични зеленаш у неким случајевима морао изгубити дио позајмљеног новца (услед презадужености, смрти дужника, губитка имовине итд.), главар-зеленаш је водио рачуна да прво намири себе а за друге ако што остане. И не само то, главари су користили свој положај и бесправно долазили до свога богатства. Главари су користили свој положај да би, једноставно, отели народни новац. Народ Васојевићке Нахије тужи главара 1871 г. да су им прикрили из неколико пута веће своте новца. „... што имамо тражити дуга од три капетана тојест од Захарија Протића, Захарија Бакића и Лакића Војводића и војводе Миљана. Прво, из Србије што су дошли народу 195 дуката ћесарски, које су капетани подијелили а народу ни пара помогла није ни за какву нужду... Друго, претек од данка... две ћесе... претијек је остао био у Шуја Шћепанова и од њих је украо био исти Шуја 90 талијера и узеше их капетани из Шуја и народу не помогоше ни оне те их узеше из Шуја, ни оне те су остале биле... Треће, покуписмо на сваког војника по три цванцике а на свакога главара по талијер и одговорише капетани да их хоте за дажбину... Четврто, преко боја 1862 г. претекло је у све три капетаније по неки товар чебане и похарчили су је капетани сами... Пето, кад градисмо цркву Андријевицу позваше изван граничари да и они нешто помогу у харач црковни и капетани пратише к њима попа Јована Маријановића те пописа и донесе нешто пшенице, нешто пара и неке браве и од овога ништа за цркву помагало није. За ово престављамо вашем вис. и шаљемо ове људе са овијем писмом...“ (Слиједе потписи: барјактар Васо Милунов, стотинаш Илија Ђолев, бар. Вуко Ајров итд.)⁴⁴⁾ Сенат одговара 16 фебруара да ће наредити да им капетани врате сваку пару. Овакав случај јасно нам показује да главари нијесу прервали ни од каквих средстава да би се обогатили. Као што видимо, ово није случајно, ни само једанпут, већ су главари систематски и на разне начине отимали народу и повећавали његову биједу. Сенат пише Драгоју Радојеву капетану у Бјелопавлићима: „Жале се Брајовићи на тебе да им притискаш њихово катуниште које им је дао покојни војвода Мирко...“⁴⁵⁾ Главари су самовољно вршили наплату дуга без посредства суда. Ово је било забрањено другим лицима, али када је у питању главар, то је било дозвољено. Богдан Зимоњић узео је коња Трипку Бокезу из Голије зато што му је био дужан 40 дуката, а за које знају војвода Петар Вукотић, Иво Радоњић и други. Поп Ђока Мијушковић се сав заплео у зеленаштво: на једној

⁴⁴⁾ Држ. архив Цетиње, Прав. сенат, писмо од 1. II. 1871 год.

⁴⁵⁾ Исто, фасц. 1871, бр. 355.

страни даје зајмове, други пут пребацује добит у главницу, онда наплаћује дугове и продаје туђа имања — више пута јемчи, брани се да није зеленаш итд. Али, чини нам се да је поп Ђока увијек био добро осигуран. Врло често се појављује као јемац. Зашто? Правдајући се у једном писму он пише Сенату: „Ако сам јемац за ове паре нијесам има никакве користи...“⁴⁶⁾ Како су се богатали главари, показује нам и једно обезбјеђење дуга Маша Врбице. Мукса Митров дужан је Машу Врбици 200 талијера, зато Сенат наређује да се одвоји земља за 300 талијера и ако Мукса не плати дуг до маја 1876 г. да земља „остане увијек Врбици, без поговора.“⁴⁷⁾ Капетани су могли убирати зеленашку добит, иако нијесу посједовали своје новце. Пошто су капетани убирали новац од дација, глоба и другог, они су били у могућности, јер се тај новац предавао државној каси повремено, да користе исти и да га дају на добит. Често Сенат наређује неком капетану да узме новац и да га дâ неком под законску добит. Капетани су једноставно плаћали на такав новац законску добит, а давали га другом на већу добит од законске. На тај начин главари су без свога капитала постајали зеленаци. Важно је било имати положај, јер је он, под одређеним условима, омогућавао да зеленаци може бити и онај ко не посједује капитал. У Црној Гори је у конкретној ситуацији друштвени положај помагао акумулацију већ створеног зеленашког капитала, јер претежни дио главарског слоја већ је био економски уздигнут. Њихов положај олакшавао је, а и убрзавао процес њиховог богаћења. Главари нијесу само давали новац на зајам, него се нијесу либили да узму далеко већу добит од оне која је била законом одређена. Када је поп Милут Перуновић по налогу Сената обилазио поједине нахије да би утврдио ко узима незакониту добит, нашао је да је капетан Стеван Матановић узимао прекомјерну добит, па је предложио Сенату да му одузму 400 талијера које он није хтео дати. Зато Сенат пише капетану Стевану Матановићу: „У исти час чим ову наредбу примиш, одмах дати попу Милуту талијера 200 а талијера 200 опростио ти

⁴⁶⁾ Исто, писмо Ђ. Мијушковића Сенату од 18. III. 1875 г., фасц. I — акта.

⁴⁷⁾ Сматрамо да је карактеристично, па ово писмо Сената капетану Николи Пекову доносимо у цјелини: „Мукса Митров Контић дужан је војводи Машу Врбици двије стотине талијера, зато вам дајемо наредбу да поћеш и одвојиш за оне двјеста талијера од најбоље земље Муксине што ваља триста талијера и да ту земљу потпишеш под паре господина Врбице за годину дана да нико други Мукси не може дати сврху те земље пара и ако би дао суд неће признати. Мукса се обавезује, ако поменути земљу коју ти потпишеш господину Врбици, не откупи до 20 маја 1876 да остане увијек Врбици за више поменуте паре, без поговора.

Капетане, пази да добро осигура(ш) јер иначе ти би одговорио твојим имућем за манкаменат. Карту од земље и земље поменути и на којему су мјесту послаћеш војводи Врбици“. (Исто, наредба бр. 257, фасц. 1875).

је свијетли књаз као и другијема који су узимали на главне новце вишу добит од законите.“⁴⁸⁾ На тај начин су узимали незаконску добит баш они који би требало да спречавају давање новца на зеленашки интерес и који су примјењивали законе.

Зеленаши кад их је запало остављали су дужника на улици. Икара Митра Дулетића жали се књазу Николи да јој повјериоци, последије погибије њенога мужа, све узеше: „По томе дође Андрија Бојичин и прегледа скрињу и нађе 32 талијера, које сам ја дала ђеверу. Сада свијетли господару ја сам остала са једним лудијем ђететом на туђе улице без ништа. Све да је просто, но дужници понијеше ми и бијељину са којом смо се покривали. Сада већ... пријете ми дужници (тј. повјериоци — М. Ђ.) да те ми узет једно двије промјене хаљина које сам из рода донијела...“)

Неки документи упућују на то да претпоставимо да су држава и књаз Никола давали новац на зајам. Да је држава, у другом облику (вађевина), била зеленаш то је јасно; то није тешко доказати. Али ријетко смо срели документа који говоре да је држава давала новац под интерес. Па ипак је давала. Живко Шибалић са осталим главарима језерским пише Божу Петровићу „да би милост своју указао (књаз Никола — М. Ђ.) народу језерском у зајму новчаном. За које молимо да нам дате из државне касе 2000 талијера на добит као и осталим Дромњацима (Дробњацима — М. Ђ.), да би се народ пред(р)жа од глади, да се не поскиће по страну свијету и дако бисмо сјеме у земљу убацили...“ За већу сигурност главари јемче са својим народом.⁴⁹⁾ Сама чињеница да они траже зајам „на добит“ говори нам да га је држава и раније давала. А из писма произилази да су Дробњаци били раније добили новац из државне касе на интерес, па зато Језерци траже зајам под истим условима. Овдје је тешко разграничити гдје се појављује књаз Никола са државним новцем, тј. гдје иступа држава, а гдје он као приватно лице. Но, ово је скоро нерјешљиво (бар за ранији период његове владавине), јер је књаз апсолутно располагао свом државном имовином.

*

Друштвена основа у Црној Гори условљавала је имовинску диференцијацију црногорског друштва и на бази те диференцијације издвојили су се економски јачи елементи. На тој бази у току XVII и XVIII вијека издваја се црква као најјача економска снага, а самим тим и као најутуцајнији политички

⁴⁸⁾ Исто, наредба Сената бр. 260, фасц. I, 1875.

⁴⁹⁾ Исто, фасц. I, 1875 — акта бр. 439.

⁵⁰⁾ „За које смо јемци подговорници ниже потписати подајници и ваше слуге: Живко Шибалић, Ђоко Шаулић, Милутин Остојић, Митар Ђаловић, Милован Бадњар, Милован Поповић и цијела скупштина.“ (Писмо Ж. Шибалића Божу Петровићу од 5. III. 1875, исто бр. 151.)

фактор. Њен политички положај у друштву и већ постојећа економска снага омогућавали су јој даље богаћење. Напријед смо видјели да је црква, односно црквене старјешине, често давала новац на зајам, да је себи присвајала земљу дужника која је била заложена, да је убирала фрут умјесто камате итд. Уствари смо видјели да је новац који је давала црква на зајам дјеловао као зеленашки капитал. Црква је узимала и камату. Манастир Острог је имао дугова не само по Црној Гори него и на страни (у Боки).⁶¹⁾ Црква је убирала добит не само онда када је била најјача и скоро једина економска снага у Црној Гори, него и касније, у другој половини XIX вијека. Из једне „давије“ Петра Баила и Стефана Драгишина са капетаном Јованом Андриним види се да је капетан Јован дужан цркви „40 талијера и на њих добит“. Али црква је имала паре код многих Црногораца. Баило даље изјављује: „Лани су се купили Граховљани на Умац да чине конат око пара црковнија... и ту се сви дого(во)рили да се издаду паре кад буду цркви опреше, а ко уздржи паре да плаћа по цван(цику) на талијер добити...“⁶²⁾ Сенат пише 1870 г. капетану Перу Јовићевићу на Ријеку „да учини конат колико су дужни Цеклињани светоме Ђорђију“.⁶³⁾ Неки документи недвосмислено говоре да је црква давала новац на зајам и да је убирала и зеленашку добит. Сенат пише капетану Нову Жуткову: „Нико Шутов Вујановић жалио се да је дато црквених парах Богдану Филипову... па да је добит нарасла на главне и добит на добит рачунате. Стога ћеш извиђети колико је главни било најприје и колике су године па годишњу добит на главне рачунај а добит на добит немојте давати. Главне му осигурајте сврху добре залог али јемаца, а добит о(н)та накужајте и предајте прокоридурима цркве“.⁶⁴⁾ Овај је пут Сенат морао обуздати и спријечити цркву-зеленаша, дозвољавајући јој нормално убирање добити. Како се црква могла богатити уз „нормално“ зеленашење, показује нам и то што је добит на тај начин достигала суму од неколико хиљада талијера. 1879 г. Министарство финансија пише Великом суду поради неких дугова црквених и тражи да се добит што прије наплати. Од 139 дужника треба да се убере добит преко 2.600 талијера.⁶⁵⁾ Ово је неки дуг од продате црквене земље. Али каква је разлика овог дуга који потиче од продаје земље и датог новца на зајам? Иако имају различите полазне тачке (први произилази из купо-продаје, а други од чисте намјене оплођивања капитала) резултат је исти.

⁶¹⁾ Василије Поповић из Рисна региструје код Которског суда хипотеку (кућу) за дуг од 300 талијера и 8 ф., које је дужан Ман. св. Василија из Острога (Држ. арх. у Котору, Нотифике, 1830, XIII/8).

⁶²⁾ Држ. архив — Цетиње, Прав, сенат, док. бр. 290, фасц. 1869 г.

⁶³⁾ Исто, писмо Сената од 23. VII. 1870 г.

⁶⁴⁾ Исто, наредба Сената бр. 345, фасц. I, 1876 г.

⁶⁵⁾ Држ. архив — Цетиње, Мин. фин., фасц. 1879 од 23. V. 1879 г.

И један и други вуку камату. Исти су и у односу према дужнику, јер га једнако исисавају и један и други. Овај примјер јасно показује како се акумулација капитала могла вршити и у оквирима које је дозвољавао закон (камата је у овом случају 16—17%) и да не треба увијек тражити „чисте“ облике зеленашења (тј. давање новца на зајам са искључивом намјеном убрања добити), већ да зеленаштво проистиче из најразличитијих имовинских односа, па макар им у почетку и није била таква намјена. Црква као што видимо није претстављала изузетак него је и она користила, прије и послје, све оне могућности које су постојале у датим условима и на тај начин увећавала своју имовину. Какве је размјере зеленаштво узело код цркве и до ког степена је било развијено, недостаје нам материјал да би могли тачно одредити. Али, да се и црква бавила зеленашким пословима — то је несумњиво. Даље испитивање вјероватно би утврдило и размјере које је зеленаштво било узело и код црквених зајмова.

*

У Црној Гори се развио један специфичан облик зеленашења „вађевина“. Посебни услови развитка и примитивни начин кредитирања условили су појаву овог примитивног облика зеленашења који је постао веома распрострањен у Црној Гори. Вађевину сретамо почетком XIX вијека. Јаков Стефановић, секретар Петра I, пише Орловићу 6. III. 1818 г.: „Ово жито држао сам на скупоћу да га боље продам. Сад је скочило на четири гроша и више багаш; ево хоћу сада га почет продавати...“⁵⁶⁾ На документу од 25. II. 1824 написана су три фрагмента, од којих два говоре о вађевини, и то: прво, „1824 фебруара, почех давати жито из гна Зана Микца“ (даље слиједе дужници); и фрагмент под 3 „На год. 1824 почех давати жито“.⁵⁷⁾ Стефан Милошев и Стефан Ђирков дужни су из 1841 Вуку Савову од жита талијера 90 и 5 цванцика, зато му залажу земљу.“⁵⁸⁾ Машо Туров Мартиновић, из Бајица, добавља жито из Приморја и даје на вересију.“⁵⁹⁾ Ових неколико докумената свједоче да је вађевина постојала и у првој половини XIX вијека. Вађевина је била најраспрострањенија на жито и појам вађевине највише се односи баш на вађевину жита. Производња жита у Црној Гори није никад могла задовољити потребе црногорског становништва. Жито је увијек увожено са стране или га је Црногорац морао куповати на страним пијацама. Та околност је утицала да је до-

⁵⁶⁾ Арх. Ист. инст. — Цетиње, исписи из Зад. арх. Владичина писма, 6. III. 1818.

⁵⁷⁾ Ар. одј. Држ. музеја — Цетиње, фасц. 25. II. 1824.

⁵⁸⁾ Арх. одј. Истор. института — Цетиње, исписи из Бог. библ., спис XV, 15.

⁵⁹⁾ Арх. одј. Држ. музеја — Цетиње, фасц. 19. III. 1854 г.

шло до јако распрострањене трговине житом. Али, зашто се развила трговина житом у облику вађевине? Трговац је по сваку цијену настојао повећати обрт свог капитала и убрзати купо-продају. Необично ниска кредитна способност црногорског сељака престављала је препреку за повећање обрта трговачког капитала, па чак и за нормални ток обрта трговачког капитала. Слаба економска моћ сељака није могла повећати његову платежну способност. Зато имамо ситуацију да трговац настоји да прода своју робу, а купац нема новаца. Требало је тражити излаза на другој страни. Дошла је вађевина која омогућава трговцу да реализује своју робу и купцу (сељаку) да набави неопходна средства за живот. То је, како изгледа, „идеално“ рјешење како за трговца тако и за купца.

Нијесу само спор обрт трговачког капитала и слаба платежна способност сељака били једини услови за појаву вађевине. Трговац је увијек чистом и нормалном трговином убирао трговачки профит. Путем вађевине он је захватио не само трговачки профит него и дио, односно читав зеленашки профит, не само вишак производа него и дио неопходних средстава за живот. Све је зависило од тога какве су конкретне могућности (потребе за житом, количине новца, гаранције дужника и др.) и било је различито у сваком поједином случају. Убирањем зеленашке добити кроз намирнице вађевина постаје форма кроз коју се у Црној Гори испољавао зеленашки капитал. Што се овдје зеленашки капитал испољавао у природном облику, што циркулише жито умјесто новца — то не мијења ствар. Зеленашки капитал једнако дјелује па био он „натурализован“ или не. Црногорски услови су омогућили да зеленаштво постане масовно баш у форми вађевине а недостатак најважнијег прехранбеног артикла условило је да вађевина буде најраспрострањенија у житу. Због тога појам вађевину, као посебног облика зеленашког капитала, не треба везати само за жито, јер се она могла исто тако испољити и преко ма ког другог артикла. Сиромашно црногорско тло учинило је те се она афирмисала највећим дијелом преко жита.

Вађевином су се бавили не само трговци, већ и произвођачи и држава. Али, без обзира на то од кога потиче, вађевина није губила зеленашки карактер. Поједини богати сељаци давали су жито на вађевину, штавише и по цијену извјесних одрицања, јер је она била јако уносна. Зеленашима вађевине ишле су на руку многе околности. Довољна је била једна неродна година па да вађевина поплави Црну Гору и да се узима велика добит. Ненормална 1876 г. није промакла зеленашима да је не искористе. Божо Божовић из Колашина пише Сенату: „Почем су Морачани велико жито у 1876 г. узели у Бјелопавлиће, сваки багаш погођен је од 4 и по до 6 цванцика“. Зеленашима није било

довољно што су жито скоро duplo продавали; требало је узети и добит. Божовић наставља: „Сада су Бјелопавлићи дошли и захтијевају добит на паре за жито; почем је ово жито прескупо погођено, то не знамо оћемо ли добит сврху главних пара измириват...“⁶⁰) Суд је изједначавао дуг од вађевине са обичним зајмом и поступао је као и у свим случајевима зајма. У изводима из протокола Катунске Нахије налазимо да је „доп Ђока Мијушковић дао Лазару Шћепанову из Бањана назад 11 година (1861 — М. Ђ.) жита који му је до (18)66 г. све био исплатио до 17 талијера“, на које поп иште добит. И суд доноси одлуку „да му Лазар плати добит на њих, тј. пару на пару у све 34 талијера.“⁶¹) Тако је вађевина стварно и формално егзистирала као зеленашки капитал.

Вађевина је са своје стране утицала и стварала повољније услове „чистом“ зеленашком капиталу. Приликом рока наплате вађевине дужник је био принуђен набавити новац по сваку цијену, а куд се могао склонити него код зеленаша. У тим моментима важно је било набавити новац не водећи рачуна о условима. Овдје један облик зеленашења фаворизује други облик. Кад је сељак једанпут пао у руке једног зеленаша (била то вађевина или чисти зајам), онда је приморан да иде другом да га „спасе“.⁶²)

Вађевина коју су давали трговци, главари и други зеленаши била је развијена, али то је још малено према оном када се појавио моћни зеленаш — држава. Држава је имала сва примућства да би све друге бацила у засјенак. Средства којима је располагала, монополски положај, а уз помоћ нижих органа омогућавали су јој да убира огромне профите од вађевине. Понекад се то радило (држава се изговарала) под фирмом бриге о народу и борбе против оних који дају жито на вађевину. Она је куповала жито и давала га на вађевину, али ово није доносило задовољавајући профит. Пошто је била отпочела тај посао, она је свако жито које је долазило у Црну Гору давала на вађевину. У тешким данима Црна Гора је добијала, као поклон, жито од Русије, Француске, Аустрије и др. земаља. Црногорцима није давано то жито бесплатно, већ на вађевину или на „одраду“. Сикорски, которски полициски комесар, пише аустриском министру полиције 15. III. 1862 г.: „... то је невоља становништва у Црној Гори огромна. Оних 16.000 мет. цената жита што су по-

⁶⁰) Држ. арх. — Цетиње, Прав. сенат, фасц. I, акта, писмо од 2. XII. 1878 год.

⁶¹) Арх. одј. Ист. института, исписи из Бог. библиј., спис XV, 3.

⁶²) Н. Дучић у својим биљешкама говорећи о трговини житом напомиње: „... а жито набављају из Трста поједини црногорски главари (у споразумљењу с кнезом) и давају га народу по цијени коју одреди кнез са Сенатом, на почек за осам и десет мјесеци, што се зове у Ц. Г.: вађевина...“ (Н. Д. — Црна Гора, стр. 90, Бгд. 1874 г.)

слале Француска и Русија, могли су истина доста ублажити општу невољу да је та количина хране праведно подељена, овако је велики део те хране за гладни народ изгубљен због дефраудације црногорских чиновника са грамзивим и саможивим Мирком на челу.⁶³⁾ За исто жито народ је био дужан платити аликвотни дио новца по цијенама које су важиле у Црној Гори, иако им је било поклоњено. Которски полициски комесар јавља да је и жито које је султан поклонио употребљено на „врло зеленашки начин“, као што је Мирко поступио и са житом које је купљено за новце које је аустриски цар поклонио. Није ово било само у првим годинама владавине књаза Николе и за жито војводе Мирка. То је била редовна појава до краја XIX вијека, а и касније. Милинковић, аустриски посланик на Цетињу, у свом извјештају од 16 новембра 1889 г. наводи да држава набавља храну, али да је продаје „на кратке рокове, и то са релативно великим интересом“. Штавише и оно жито које је руска влада поклонила „продавано је народу или је давато на одраду на „јавним грађевинама“. Милинковић даље наводи како је народ морао, када је дошао рок, продати све само да би то жито платио.

Прегледајући архиву бившег Министарства финансија, наишли смо на извјештаје капетанија од вађевине жита. Сви подаци односе се на пет вађевина које су давате закључно са новембром 1880 г.⁶⁴⁾ У тих пет вађевина држава је издала 570.820 багаша жита. То чини 8,562.300 кгр. (један багаш = 15 кгр.). Од тога је требало да се наплати 7,898.205 кгр., а само остатак од 664.095 кгр. дат је на поклон удовицама, војницима (тобцијама), онима који нијесу имали никаквих средстава и коме је књаз Никола нашао за сходно. Сваки багаш се плаћао по 1 и по фиорин, па је требало извући од сиротиње око 789.820 талијера. Зато је и поред свих државних мјера остало скоро једна четвртина дуга која се повлачила и кроз даљих десет година, па и касније.

Ови подаци, само за неколике вађевине, довољни су да нам илуструју какав је размах имала „државна вађевина“ и како је зеленаш била сама држава. Истина, добит коју је узимала држава од вађевине била је мања од оне коју је убирао приватни зеленаш. Али с обзиром на све друге околности (да је продавала даровано жито, начин наплате, посљедице по дужника

⁶³⁾ Др. Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија 1814—1894, стр. 167—8 (из све књиге узели смо нека мјеста само из цитираних докумената па даље наводимо само странице).

⁶⁴⁾ Држ. арх. — Цетиње, Мин. финансија, фасц. I, II, III, IV—1879—1880. (Ми смо исписали све извјештаје седамдесет капетанија, а на крају у четвртој фасцикули нашли смо непотпуну рекапитулацију за 62 капетаније. Сравнили смо рекапитулацију са посебним извјештајима и додали податке за осам капетанија које нијесу биле унесене, па је тако преглед постао потпунији.

и друго) чињиле су да државна вађевина није била лакша по дужника од вађевине приватника — ако није била тежа. Што се тиче наплате ове вађевине, држава је била без милости и само онај који није имао ништа од чега би се могло наплатити могао је остати дужан. Сенат наређује (новембра 1875 г.) капетанима да за 20 дана донесу дуг од вађевине, а „ко не донесе дође му перјаник“.

Дугови од вађевине имали су приоритет над свим осталим дуговима. Сваки капетан био је дужан најприје наплатити дуг вађевине па тек од преостатка намиривати остале повјериоце. У току и после рата (1876—1878) дугови нијесу наплаћивани, па су се били нагомилали и довели у питање могућност наплате дуга од државне вађевине. Због тога држава изузима дуг од државне вађевине и наређује се капетанима да најприје њега наплаћују.⁶⁵⁾ Државна вађевина је толико била нарасла да је њена наплата остављала људе без ишта, те су били принуђени да се селе из Црне Горе. Да би се бар донекле ублажило такво стање, држава издаје наредбу капетанима 1882 г. да се државна вађевина у таквим случајевима не намирује по сваку цијену: „кога би ова скужајица дигла из Црне Горе да га не тичете, док му бог помогне и имадне“. Али ако је дужник презадужен и због тога би могла доћи у опасност наплата државнога дуга, власт је била дужна обезбиједити наплату државне вађевине. Зато наредбодавац наставља: „Када би на кога напали други дужници, да му његово имање разнесу, а тај би био дужан државну вађевину, код таквог најприје осигурајте државно, а другима што претече“

Држава је дјелимично органичавала приватну вађевину (Наредба бр. 788, бр. 1139 и бр. 2909 од 1891 г., допуна Наредбе бр. 2408 од 1899 итд.), а државна вађевина и даље је остала привилегисана и имала приоритет над осталим дуговима. Ограничење се односило на крајње шпекулантске елементе, а у суштини никада није озбиљно угрозило зеленашки карактер вађевине и њену егзистенцију. Многа таква ограничења регулисала су само крајности, а „нормална“ вађевина била је озаконена. Да би се држава обезбиједила и да не би паре државне вађевине пропале, узимана је и земља у залог. Ако дужник није платио у року вађевину, заложена земља је узимана или продавана за рачун државе. На крају његушког „протокола од вађевине“ налази се примједба да „се узима земља за жито и паре државне“ од Тома Милова (два комада) и Бура Маркова „по стими (процјени) капетановој“. За намир државне вађевине

⁶⁵⁾ „Државни дуг (вађевина) треба сматрати пречи од свију других дугова, тј. при скужавању приватних дугова треба осигурати држ. вађевину, па од претијека по могућству измирити друге дугове.“ (Наредба Великог суда од 10 јануара 1881 год. — Збор. суд. закона... књ. II, стр. 87.)

било је чак и 1903 г. дозвољено продати дужнику и кров над главом, иако је то било забрањено за приватне дугове. Због великог размаха вађевине и посљедица које је она проузроковала држава је 1891 г. била приморана да дозволи слободну продају земље такозваних војничких дјелова на које су дотада постојала извјесна ограничења. Све те, и друге државне, мјере долазиле су као реакција на све деструктивније дјејство вађевине и са њима се покушавало да се бар мало умањи зло које је она носила са собом.

Вађевина као форма зеленашења одржала се све до краја самосталности Црне Горе и са своје стране утицала и погоршавала положај црногорског сељака. На њен развитак утицали су сви они елементи који утичу на развитак зеленашког капитала. Све оно битно што се односи на зеленашки капитал уопште, односи се и на вађевину. Она је дјелала и развијала се на бази истих могућности и по истим законима, зато и није потребно давати неку посебну анализу вађевине, јер што смо рекли и што ћемо рећи о зеленашком капиталу уопште, односи се и на ову његову посебну и специфичну форму — вађевину.

*

На крају нужно је погледати како се развитак зеленашког капитала одразио на црногорско друштво и до каквих посљедица је дошло захваљујући његовој активности. Свакако да зеленашки капитал није изоловано дјеловао. Његова активност преплијетала се са дјејством многих других фактора који су дјеловали и који су са своје стране утицали на развитак друштвених односа у Црној Гори. Неки од тих елемената ишли су паралелно са развојем зеленашког капитала, док су други противрјечили његовом развоју. Зеленашки капитал и поред свега остао је доминантан, а због тога његов утицај морао је бити тако изразит и видан. Ако су поједине форме кроз које се активизирао зеленашки капитал прикривале његов прави карактер, то посљедице његове активности разоткривале су баш те форме, јер су биле једнако кобне као и најчистији облици зеленашког капитала. Штавише се може рећи: уколико је зеленашки капитал функционисао у нечистијим формама, утолико је био драстичнији и тежи по дужника. У сваком случају зеленашки капитал је задржао своју доминацију, иако је имао јаког супарника трговачки капитал са којим се тако преплијетало да је често тешко одредити гдје је трговачки, а гдје је зеленашки капитал. Најчешће су и трговац и зеленаш били сједињени у једном лицу. Власник капитала — зеленаш — захватао је што није могао захватити као трговац. А „захватање“ је било такво да је било увијек у стању апсорбовати сав вишак рада, а често и дио нужних средстава за егзистенцију. Тако је јединство дјејства тр-

говачког и зеленашког капитала повећавало израбљивање црногорског сељака.

Зеленашки капитал нужно је морао довести до пауперизма и експропријације на селу. Да је сељак осиромашавао, то и није потребно доказивати. Са све већим осиромашењем долази и до његове експропријације. Стално повећање дугова изазвало је масовну појаву презадужености у Црној Гори. Због тога је сељак губио своју имовину, његова имовина ишла је на „инканат“. У случајевима презадужености повјериоци су уз помоћ државних органа узимали читаво имање, не водећи рачуна о дужнику — сељаку. Као што нам многи примјери показују, дужнику није остављено ни крова над главом, акамоли што друго.“⁶⁵) Такве појаве долазиле су нарочито до изражаја послје критичних година када је сељак био приморан да узима зајмове по сваку цијену. Самим тим што је остао без ишта, црногорски сељак је био принуђен да напушта земљу. Црногорска привреда није била толико развијена да би могла апсорбовати све оне који су губили своју имовину, а на тај начин и услове егзистенције у Црној Гори. Извор живота морао се тражити на страни, па отуда честе појаве емиграције Црногораца.“⁶⁶) На тај начин зеленашки капитал је условљавао, поред других фактора, емиграцију из Црне

⁶⁵) У архиви Црногорског сената (Држ. арх. Цет.) нашли смо много случајева подјеле и продаје имања — „инканат“. Ми ћемо узети само неке случајеве и то случајеве презадужености, јер су они најкарактеристичнији за пауперизам сељака. Сенат наређује кап. Николи Пекову да „престима“ све што нађе Мусе Бећова и да подијели његовим повјериоцима (наредба бр. 127 од 1872). Исте године пише Сенат капетану да призове дужнике Ника Мићова и да му прода земљу „ако не може земљу а ти продај и кућу“ (исто бр. 342). Исто наређује и за дуг Мила Мартиновића: „... и да им подијелиш све његово што има за парама.“ (Исто бр. 660) Сенат пише Стефану Матановићу: „Продај земљу Рада Тодорова пошто-зашто и намири дуг који је дужан...“ (бр. 117, 1873) Октобра 1874 наређује се Ристу Бошковићу: „... да цијело имаће движимо и недвижимо Радоја Богданова из Мартинића на инканат продате, пак да се његови дужници намире. Случајно да се дужници не би могли потпуно намирити онда по ларама раздијелите... Вађевину државног жита намирите од Радојева имања подпуно“ (бр. 608—1874) Бошко Мартиновић кап. бајички пише Сенату да Нико Божов „има више дуга него што му је имаће.“ (бр. 394, 1874 — акта). Сенат наређује Р. Радовићу: „Све имаће Николе Машова продај — ко више даде и мирли дугове његове...“ (бр. 128, 1875). У једној сентенцији стоји: „Да се зна како се намирих ја Стане Шујова за дуг 50 талијера од Андрије Никова... За овај дуг намири ме кап. Бошко Мартиновић с кућом и баштином... као сваког његова дужника за парама.“ (исто 8. V. 1875 г.). Наредбом бр. 685/1875 Сенат наређује да се прода сва имовина Ива Николина, сем куће која је заложена. Приликом наредбе за продају имања Зека Јоква Лисичића Сенат пише: „Можеш продати и саму кућу и дужнике намирити...“ (бр. 124/1876) итд. итд.

⁶⁶) Сикорски у свом рапорту од 25. IX. 1863 јавља да „из самих Бјелопавлића тринаста породица траже пасош да се селе у Србију. Кнез неће да им да пасоше...“ Мјесец дана касније пише да су „многи Црногорци из Мораче, Роваца, Пшгера и Бјелопавлића, (од ових преко 2.000 душа) напустили Црну Гору због глади.“ (Др. Вл. Ђорђевић, цит. дјело, стр. 200-1).

Горе. Боље рећи, он је убрзавао и потенцирао ту емиграцију. Због тога држава даје Наредбу 1881 г. са којом се у случајевима презадужености оставља дужнику „кућа у којој живи, хаљине које су му потребите за сваки дан и најпотребније покућство“.⁸⁸) Тиме се формално (али само формално) спречавао процес емиграције и обезбјеђивао најпотребнији минимум за живот.

Сиромаштво и нередовне прилике гониле су црногорског сељака, да се задужи не само у висини вриједности свога имања, него и много више. Такво задужење водило је право у експропријацију. Не само да је пропадао сељак, већ је и зеленаш био оштећен. У таквим случајевима прво је држава обезбјеђивала свој дуг, онда они који су имали залогу, и на крају, ако је нешто остало, дијелили су остали повјериоци „по парам“. Наводимо неколико примјера. Капетан Иво Жутков јавља Сенату да је „стимао све Мила Ђурова и дужници штетоваше сваку трећу пару...“ Сердар Перовић пише Сенату да је Живко Видаков дужан 100 наполеона и 25 талијера, да има само једног коња и „да се дужници немају од чега намирити“. Ђока Симов дугује „свега 269 талијера... престигли смо све његово и нашли смо свега 25 талијера“. Думо Бјелица „је дужан талијера 400 а његово чини 120 талијера“.⁸⁹) Да су зеленаши знали да су њихови дужници инсолвентни, они не би дали новац на зајам, али механизам и начин давања зајма био је такав, да ни власт, ни повјериоци, па ни сам јемац нијесу знали колико ко може дуговати. Драго Дулетић је јемчио за свога синовца Мића Томашева, попу Илији Вукотићу и попу Машу Кусовцу за 2000 талијера, али Мићо Томашев имао је осим ових 2.000 талијера још дуга 1171 талијер „за које му нико није знао“.

Инканат је послужио као средство богаћења, нарочито главарима. Главари су често узимали земљу и другу имовину која се износи на инканат, а они су вршили и процјену исте. Тако су они сами себе одређивали цијену и долазили до добрих имања за мале паре. Некада се овај процес вршио и без јавне продаје — инканта. У међусобним трансакцијама зеленаши су сами присвајали имање дужника, јер је то произлазило из уговора. Сами државни органи строго су водили рачуна да се дугови намирују у одређено вријеме. Већи дио наредби капетанима завршава се пријетњом: „да ће суд послати перјанике“ ако не наплати дуг. Ако дужник не врати дуг на вријеме, могао је запасти и у тамницу.⁹⁰) Тако је дужник због дугова зеленашима губио не само своју имовину већ и своју слободу.

⁸⁸) Наредба Великог суда бр. 25/1881 — Збор. суд. зак... књ. II, стр. 88.

⁸⁹) Сви наведени примјери су из Прав. сената — Држ. арх. — Цетиње.

⁹⁰) Сенат наређује попу Ристу Вошковићу: „... да тај час туриш Луку Ристова у затвор да не виђа дана док подмири паре...“ (Држ. арх. Цетиње, Прав. сенат, бр. 207/1874).

Из свега горњег произилази да је зеленашки капитал у Црној Гори условљавао и повећавао биједу црногорског народа. Његово дјејство и морало је ићи у том правцу, и то утолико пријешто је зеленашки капитал био развијенији. На бази тога, негативно дјејство зеленашког капитала на црногорске услове, стварало је услове развитка самом том капиталу. Тиме се и може објаснити да се зеленашки капитал тако дуго задржао у Црној Гори и то као владајући облик капитала. Али, зеленашки капитал није само негативно утицао на живот сељака, него је био и препрека развитка производних снага и друштвеног напретка уопште. Он је на бази биједних и примитивних услова овјековјечавао те исте услове.

Напријед смо навели да је зеленашки капитал са своје стране појачавао имовинску диференцијацију у Црној Гори. На бази већ створене извјесне имовинске диференцијације (у другој половини XIX вијека) он је био један од најјачих фактора даљег процеса диференцијације. Даља имовинска диференцијација могла се вршити у Црној Гори само у правцу крајње пауперизације, тј. тоталним осиромашењем црногорског сељака, све до експропријације с једне и повећања богатства главарског и трговачко-зеленашког слоја с друге стране. На тај начин је и дошло до тога да на једној страни имамо велику биједу, а на другој све веће богатство. У Црној Гори мало је било чисте производње (занати, индустрија) која би нормално омогућавала акумулацију, па је због тога акумулација морала до крајности исцјеђивати ситног произвођача.

Новац који је узимао сељак од зеленаша није употребљаван за репродукцију, акамоли за повећану репродукцију. Сељаку је био потребан зајам да би могао одржати голи живот, а не да би повећавао своју производњу. Ненормални услови под којима је вршена репродукција црногорског сељака неминовно га је водила у зависност од зеленаша. Чести ратови, епидемије, неродне године и многе друге околности доприносили су да сељак падне у зависност од зеленаша. Такве појаве чиниле су да је и средњи сељак падао у руке зеленаша, а сиромашни (који је преовлађивао) тешко и да је могао у таквим моментима наћи гдје зајам. У таквим критичним моментима новац је нестајао и његова вриједност се повећавала.⁷¹⁾ Зеленаши су постајали обзривији и могли су га давати уз камату коју су сами жељели.

Путем зеленашења вршена је акумулација капитала и на тај начин повећавали су се индивидуални капитали. Али исто-

⁷¹⁾ За Црну Гору је карактеристично да је циркулисало мало новца и да је новац много цијењен (у таквим условима и живи зеленаштво). То је примијетио и Н. Дучић: „У Црној Гори врло мало има новца, како у појединих људи, тако и у народу у опће. Изузевши кнежеву касу једва би се нашло готовијех новаца 100.000 фор. у свој Црној Гори“ (цит. дп., стр. 90).

времено се вршио и процес концентрације капитала, (нарavno, у малом обиму) те неопходне претпоставке капиталистичког начина производње. Зеленашки капитал је разбијао патријархалне односе привреде, развијао робност производње, вршио концентрацију капитала и на тај начин стварао најнужнију претпоставку капиталистичког начина производње. Сам по себи зеленашки капитал није могао измијенити друштвене односе, он је стварао само пред-услове капиталистичком начину производње. А што се у Црној Гори настанак и развитак капитализма вршио претежно баш преко трговачког и зеленашког капитала, а не преко индустрије, утицало је да тај развитак буде онако спор. Од других услова је зависио настанак буржоаског начина производње, а они су условљавали спори ход његовог развитка.

Колико је зеленашки капитал допринио развоју капиталистичких елемената у Црној Гори, како се од зеленаша регрутују елементи буржоаске класе и каква је еволуција зеленашког капитала, посебно је питање. Да ли ће зеленаштво остати, и у којој мјери, онда када капиталистички елементи буду у Црној Гори развијенији (постојање низа акционарских друштава, банака, инфилтрација страног капитала итд.) такође је посебна тема, па ће бити потребно да све то у једном другом напису одвојено размотримо.

Мирчета Ђуровић